

Філософсько-світоглядні засади буття людини

УДК 13:141.1+17.01

ВНУТРІШНІЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Марія Кашуба

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
kafilos@franko.lviv.ua

Розглянуто внутрішній світ людини як вираження її сутності. Розкрито багатоскладовий феномен внутрішнього світу людини, який включає поняття свідомість, дух і душа, їхні властивості й здатності. Проаналізовано сучасну соціокультурну ситуацію, в якій на перший план виступає людяність, яка виражає істотну сутність людського буття.

Ключові слова: внутрішній світ людини, духовність, свідомість, моральність.

Відомо, що проблеми сучасної цивілізації спричинила людина, її виробнича діяльність та весь спектр задоволення буттєвих потреб, тобто життєдіяльність. Сьогодні з'явилася реальна загроза не тільки існуванню природи, довкілля, а й небезпека для самої людини. Із фактора перетворення світу, його вдосконалення людина наприкінці ХХ століття стала фактором його знищення. Про це написано численні дослідження, чимало політиків і громадських організацій, асоціацій, об'єднань, моральних і релігійних учень закликають повернутися обличчям до людини, допомогти їй збагнути (уже вкотре!) своє ество і призначення на Землі.

На думку багатьох учених, сучасна західна технократична цивілізація зумовила немало згубних для людства суперечностей, оскільки в її основі – споживацьке ставлення до природи та її ресурсів. Людина творить, видозмінює світ на свій розсуд, підлаштовує його під себе, не надто зважаючи на можливості природи і на свої власні – наприклад, швидко адаптуватися. Як наслідок, настає не лише екологічна, демографічна криза, а й духовна, коли попередні світоглядні установки суперечать реальності, яка змінюється під впливом об'єктивних обставин.

З людиною, її індивідуальним буттям пов'язана чимала група глобальних проблем, які називають проблемами "людських якостей", – розвиток моральних, інтелектуальних та інших задатків людини, забезпечення здорового способу життя, нормального психічного та

інтелектуального розвитку. Від другої половини 70-х років ХХ століття до цих проблем привернув увагу Римський клуб. У доповіді 1977 року "Мета для людства" заторкнута проблеми духовного розвитку людини, моральних орієнтирів, адекватних сучасній епосі. Згодом, 1979 року, опубліковано доповідь "Немає меж освіченості". Такі дослідження означали поворот до людини, до духовних основ буття, які і є справді людськими, тобто лише духовність виокремлює людину в просторі біосфери. В. Вернадський визначив процес утвердження людини як істоти духовної терміном "ноосфера".

Філософсько-антропологічне розуміння глобальних проблем означає, що основною проблемою і водночас головним засобом вирішення проблем є людина, її ціннісні орієнтири й установки. Уже в ХХ столітті стало зрозуміло, що доля світу врешті-решт залежить від духовності людини.

Сутність концепції ноосфери, яку, крім В. Вернадського, осмислив також французький антрополог і філософ П. Тейяр де Шарден, пов'язана з розумінням особливого місця людини у світобудові. Людина є важливою ланкою в еволюції природи. Вона створює ноосферу, або сферу розуму, що є завершальним етапом у розвитку сфери життя (біосфери). Створивши ноосферу, людство бере на себе відповідальність за весь уклад природи, за перебіг і спрямованість її подальшої еволюції. Могутність людини стає чинником, який визначає недопустимість хижацького ставлення до природи. Людина має навчитися розуміти те, що діється з природою, як те, що діється з нею самою, адже вона – лише ланка в ланцюгу природних перетворень, але відповідальна за перебіг усіх змін.

Отже, людина – частина природи, але свідома своєї відповідальності, чого не можна сказати про інші складові біосфери. Людина могутня, сильна, вільна у своїх діях, але водночас тільки вона сама за них здатна відповідати. Відповідальність за свою свободу та вчинки в контексті цієї свободи тісно пов'язана з осмисленістю дій. Лише людина – єдина серед живих істот – здатна усвідомлювати свою свободу й відповідальність, тобто надавати своїм діям певних смислів. Така здатність людини пов'язана з її духовністю, внутрішнім світом, самістю тощо. Розмаїття понять на позначення цієї здатності людини може означати її таємничість, недостатню досяжність для вивчення і розуміння.

Здебільшого поняття "духовне", "внутрішній світ" протиставляють поняттям "матеріальне" та "природне". У християнській культурній традиції матеріальне і природне об'єднано поняттям "плоть", а духовне протиставляють плоті як щось вище і суттєве – образ Бога в людині, наприклад, або душа. З цим пов'язане значення духовного як належного релігії (духовна музика, духовні книги, духовний сан). Інше значення цього поняття вживають для позначення вияву нематеріальної активності людини (духовний світ, духовні традиції, духовна культура).

"Філософський енциклопедичний словник" (К., 2002) визначає духовність як "категорію людського буття, що виражає його здатність до

творення культури та самотворення". Автор статті Н. Хамітов переконаний, що "прояснення природи людського буття через категорії "дух" та "духовність" означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його" [2, с. 179].

У християнській традиції з внутрішнім світом людини пов'язане й поняття "душа". Н. Хамітов визначає "душу" як "поняття, що виражає індивідуальну своєрідність внутрішнього світу людини, здатність до переживання або відчуження" [2, с. 179]. Учений стверджує, що більшість релігійних і філософських систем протиставляють душу не тільки тілу, а й духу. "Якщо дух розглядається як джерело креативних та раціонально-пізнавальних можливостей людини, рух до трансцендентного, то душа – джерело морально-комунікативних можливостей, спрямованість до іманентного, ближнього" [2, с. 179].

Отже, внутрішній світ людини, її духовність – це дух і душа, що поєднує в собі і спрямованість у трансцендентне, і нематеріальну (творчу) активність людини, і людське єство, "людяність" як здатність співчувати й переживати, і самосвідомість особистості як самоповагу, саморозбудову в людині стійкого смислового осердя, що здатне протистояти світові. До такого визначення духовності скеровують слова В. Франкла: "Як духовна істота, людина не тільки протистоїть світові (зовнішньому та внутрішньому), а й займає щодо нього якусь позицію. Те, що може протистояти соціальному, тілесному й навіть психічному в людині, ми й називаємо духовним у ній. Духовне за визначенням і є вільне в людині. Духовна особистість – те в людині, що завжди може заперечити. А це включає здатність стати над собою, не прийняти себе, відсторонитися від своєї фактичності" [3, с. 111-112].

Більшість мислителів погоджується, що в багатоскладовому внутрішньому світі людини (дух, душа, самосвідомість тощо) провідна роль належить самосвідомості, призначення якої – регулятивно-контрольна функція у житті й діяльності індивіда, виражених у його предметній свідомості. Предметна спрямованість свідомості завжди детермінована певними потребами, що асоціюються із задоволенням життє- та виробничої діяльності, тоді як самосвідомість спрямована на очікування насамперед можливостей суб'єкта. Самосвідомість суб'єкта має дієвий характер, і субстрат її дієвості має духовну природу, оскільки самосвідомість є когнітивно-психологічним феноменом. Водночас, як емоційно-чуттєво-мисленнєве утворення, самосвідомість виходить зі соціологічного конструкта діяльності та спілкування. Отже, "самосвідомість і як процес, і як структура формується під час діяльності людини та її спілкування й мірою свого розвитку слугує тому, що її формує, тобто діяльності суб'єкта, його взаєминам, його спілкуванню, його розвиткові", – так передає О. Нельга думку російського дослідника самосвідомості особи В. Століна [1, с. 60].

Відповідно до поглядів цього російського вченого, О. Нельга, розмірковуючи про самосвідомість особистості, виокремлює її діяльнісно-рефлексивну природу, що зумовлює розрізнення в самосвідомості індивіда двох аспектів: соціологічного та психологічного.

Соціологічний аспект пов'язаний з тим, що індивід усвідомлює себе виконавцем певної соціальної ролі, причетного до реалізації технологічного боку культури. Тобто в суспільстві індивід є певним типом, конформованим суб'єктом спільної соціальної діяльності, якого залучили і включили через неї в певну соціальну групу. Так індивід постає як неавтономна соціальна величина, де споріднюються обцинна свідомість і самосвідомість як чітко виражене усвідомлення своєї належності до конкретної спільноти. О. Нельга вважає, що сучасний індивід, ідентифікуючи себе з певною спільнотою, включає в цю ідентифікацію тільки "відносне протиставлення себе разом зі своєю спільнотою іншим спільнотам та індивідам, які до них входять" [1, с. 61]. Отже, йдеться про соціологічну самосвідомість як складову внутрішнього світу людини через усвідомлення своєї групової чи соціальної належності до певної спільноти людей. З нею пов'язані такі феномени, як патріотизм, любов до рідної мови, повага до традицій своєї культури й бажання їх пізнавати та примножувати, гордість за свій народ і свою батьківщину, національна гордість тощо.

Психологічний аспект самосвідомості пов'язаний з тим, що індивід усвідомлює себе як суб'єкт тієї ж спільноти, але акцент зроблено на задоволенні власних потреб. Індивід постає як автономна величина, певний мікрокосм, сукупність унікальних біопсихічних та інтелектуально-духовних властивостей, як самоцінність, індивідуальність, тобто йдеться про усвідомлення своєї особливої цінності для "свого" соціального цілого, свого особливого шляху й призначення. З цього цілком логічно випливає, що квінтесенцією психологічної самосвідомості є самооцінка й основана на ній самоповага (самолюбство, почуття власної гідності).

Отже, самосвідомість – це дієвий феномен внутрішнього, духовного світу людини, який "полягає у здатності індивіда як суб'єкта виокремлювати власне "Я", відділяючи його від "не-Я" й протиставляючи його (дистанціюючи від) "Вони"; здійснювати як особистість регуляцію, контроль та оцінку результатів власної діяльності, що пов'язує його соціальною групою, яку він репрезентує ("Ми"); з'ясовувати як індивідуальність ("над-Я") власні можливості творчого прориву крізь посталі соціальні регламентації й за межі інтелектуально-духовних досягнень суспільного суб'єкта" [1, с. 65].

Ці міркування цілком узгоджуються з тезою, що внутрішній світ людини асоціюється насамперед з її свідомістю, яка є і відображенням світу, і самосвідомістю, і творчістю-мисленням.

Про свідомість людини, її природу й сутність, походження та властивості написано досить багато й вичерпно. Тут недоречно переказувати авторитетні думки, а доречніше поміркувати про такі поняття, як "людяність" чи "людськість", що є специфічними характеристиками внутрішнього світу людини як такої, визначальними для її ества, сутності та самості. Можна інтерпретувати поняття людяності як самосвідомість людини, тобто свідчення, наскільки вона усвідомлює свою належність до "homo sapiens", відмежованість від "нелюдяності", з якою пов'язана нівеляція всього людського, людяного,

знищення людських цінностей, заперечення самої людини як істоти, що має збагачувати світ і відповідати за свої вчинки. З "нелюдністю" пов'язують злочини проти людяності, людства загалом, але "нелюдність" також є характеристикою людини. Тут виникає нерозв'язана досі проблема сутності людини як її внутрішнього світу, проблема визначення найістотнішого в людині, що є її справжньою суттю. Це відчуває кожен, хто намагається дати визначення людини. Для Арістотеля вона – "політична (полісна) істота", для Декарта – "мисляча річ", а для Бердяєва – "постійно незадоволена собою й здатна себе переростати". Німецький поет Гете вважав людину істотою, здатною на неможливе. Усі наведені думки вказують на сутність людини як її внутрішній світ, бо зовнішність людина має досить виразну, відмінну від інших живих істот.

Засновник нового напрямку у філософії ХХ століття – філософської антропології – Макс Шелер, намагаючись у своєму вченні поєднати філософське осягнення людини з конкретно-науковим знанням про неї, 1927 року стверджував, що "ще ніколи в історії людина не ставала настільки проблематичною для себе, як у наш час" [5, с. 32]. До констатації і вирішення цієї проблеми мислителі наближались від Сократового "пізнай себе" через пошуки шляхів обоження людини в християнській патристиці та містичних вченнях аж до матеріалістичного розуміння історії та інтересів людини в ній у Нові часи.

Основоположник матеріалістичного розуміння історії К. Маркс проголосив пріоритет матеріальних інтересів людей у життєвому процесі, які старанно замаскують і приховують. Сутність людини Маркс пов'язував з діяльністю, що розгортається в комплекс суспільних відносин, де задовольняють інтереси людини, однак вона залишається прихованою за виявами ідеології й різними інституціями. Людина в марксизмі – сукупність суспільних відносин, хоча його послідовники обмежували своє вчення ідеологією класової боротьби, не враховуючи розкриття сутності людини.

Інший напрям філософського осягнення людини – екзистенційна традиція, представником якої є С. К'єркегор, стверджує, що важливим для осягнення людини є не її сутність, що відрізняється від людського існування, прихована й навіть іноді пріоритетна щодо нього, а саме людське існування в усій його повноті й безпосередності. Розвиток наукового знання в класичний період (XVII – XIX ст.) виявився безсилим збагнути сутність людини, яка, на думку екзистенціалістів, розкривається лише в спілкуванні, у ситуації вільного вибору, особливо ж у межовій ситуації, коли людина стає на грань буття і небуття. Екзистенційне знання – це безпосередній і цілісний вияв людської духовності як внутрішнього світу: поєднання свідомого філософського мислення й інтелектуальної інтуїції, художньої образності й моральної оцінки, віщого погляду й естетичного чуття.

Екзистенційне знання розкрило для осмислення нові аспекти людського ества, "людяності" в людині. Праці К'єркегора, Ніцше, Ясперса й Бердяєва, Сартра й Камю, Достоевського, Пруста і Кафки,

Франка, Стефаника, Кобилянської, творчість Мусоргського й Шостаковича, Далі, Мунка й Пікассо та інших мислителів і митців відкрили людині в ній самій щось таке, що вона могла раніше тільки відчувати й передчувати, але ніколи про нього не думала. Водночас екзистенційне знання загостило увагу до глибини й неоднорідності людського ества й неможливості його остаточно досягнути.

Упевненість у такій позиції щодо досягнення сутності людини підтвердив ще один напрям філософії ХХ століття – психоаналіз, що зародився в межах медицини – предметного знання про людину. Лікар-психіатр З. Фройд, спонуканий потребами свого фаху – лікуванням неврозів, після тривалих спостережень дійшов висновку, що певні патологічні відхилення у функціях людського організму зумовлені неусвідомлюваними зусиллями, спрямованими на приховування певних бажань і потягів, які суперечать уявленням про належне та гідне людини. Їхнє усвідомлення загрожує становищу людини в суспільстві та світі. Фройд відкрив наймогутніші й найзагрозливіші інстинкти, передусім інстинкт життя (ерос, лібідо) та інстинкт руйнування (танатос), що пробиваються крізь "цензуру" свідомості, якою б щільною вона не була. Їх можна розпізнати через символи (сновидіння), асоціативні образи, описки, обмовки тощо. Практика психоаналізу ще виразніше підкреслює неможливість вичерпно досягнути внутрішній світ людини.

Досвід людського життя у ХХ столітті, як духовний, так і практичний, тільки поглибив висновки екзистенціалізму й психоаналізу, адже людина відкрилася з усією своєю складністю, непередбачуваністю й неостаточністю, можна сказати – нелінійністю. Новий метод – синергетика, перенесений із природознавчих у гуманітарні й соціальні науки, не дарма має іншу назву – "теорія самоорганізації людиновимірних систем". Початковими принципами цієї теорії є флуктуації, нелінійність розвитку, його непередбачуваність і некерованість – нетерпимість до зовнішніх втручань, самоорганізація тощо.

Проблема сутності людини, її внутрішнього світу не є тільки абстрактною, вона тісно пов'язана нині з низкою соціальних, навіть глобальних соціально-практичних проблем, підхід до вирішення яких безпосередньо залежить від її розуміння.

Прикладом того, як спосіб бачення й розуміння сутності людини позначився на соціально-політичному житті ХХ ст., може слугувати недавня наша історія, зокрема процеси впровадження в життя марксистського тлумачення сутності людини.

Як уже було зазначено, відкривши принцип пріоритетності матеріальних інтересів, Маркс розумів, що людині й суспільству притаманна здатність приховувати ці інтереси й справжні мотиви своїх учинків під маскою ідеології. Учень Гегеля, він розглядав людину як істоту, наділену здатністю пізнавати й розуміти, правильно визначити мету своєї діяльності й добирати засоби для її реалізації. Усе "негативно-людське", тобто нелюдське, на думку Маркса, є наслідком розриву між сутністю й існуванням людини, перебуває поза людською

сутність. Отже, змінивши умови людського існування, можна надати людині можливість для утвердження своєї позитивної людської сутності. Марксистки здійснювали це шляхом ліквідації приватної власності й експлуатації, виховання нової людини. Така просвітницька за суттю теорія ґрунтується на переконанні, що людина є раціональною за своєю сутністю і тому цілком пізнаваною, її можна виховувати через вплив суспільної свідомості, засобами суспільства, яке розуміє "справжній інтерес" людини й забезпечує здійснення цього інтересу. Якщо людина не хоче сприймати (не розуміє) цього "підкування" про свій "справжній інтерес", тоді вона виявляється "класово (чи національно) несвідомим елементом", "дисидентом" тощо. Суспільство чи влада вважає за необхідне таку людину "виховувати", як це було і є в тоталітарних режимах.

Однобічне, однолінійне розуміння людини як раціональної істоти робить її об'єктом маніпуляцій влади чи суспільства, які вважають за свій обов'язок втручатися, "виправляти" внутрішній світ людини, наставляти її на "раціональну" стежку. Раціональність людини абсолютизується як у марксистській традиції, так і в націоналізмі культурницького типу, натомість в "інтегральному" націоналізмі (чи націонал-соціалізмі, фашизмі) абсолютизується ірраціональне – "дух", "голос крові", "воля до влади", "чистота раси" тощо. Людина в цих ідеологіях і вченнях постає як об'єкт дії ірраціональних сил, її внутрішній світ потребує впливу ірраціональної стихії, щоб долучитися до певного соціального цілого як гаранта здійснення свого буття. І абсолютизація раціонального у внутрішньому світі людини, і акцентування на стихійно-ірраціональному її началі призводять до нівеляції її особистості в тоталітарній практиці.

На цьому тлі філософія ХХ ст. в особі представників екзистенціалізму, психоаналізу, філософської антропології вважає за необхідне наголосити на сутнісній суперечливості внутрішнього світу людини, його принциповій проблемності. Красномовно висловив цю думку Еріх Фромм: "Людина ніколи не вільна від дихотомії свого існування, вона вже не може звільнитися від свого духу, навіть якби вона того хотіла, й не може звільнитися від свого тіла, доки вона живе, її тіло будить у ній бажання жити. Розум, благословення людини водночас є її прокляттям. Розум постійно змушує її шукати розв'язання нерозв'язаної дихотомії... Людина – єдина жива істота, яка відчуває своє буття як проблему, яку вона мусить вирішити і якої вона не може позбутися" [4, с. 444-445].

Філософ і психолог, Е. Фромм помітив і описав у внутрішньому світі людини такі суперечності, які ще не було осмислено, зокрема феномен "втечі від свободи", протиріччя буття та володіння в межах самого людського буття, подвійності самого процесу трансцендування. К. Ясперс, а згодом В. Франкл назвали людину істотою, що трансцендує, тобто постійно прагне знайти межі своїх можливостей і долати ці межі, перевершувати себе, просто бути і постійно шукати інший вимір буття, постійно оглядатися – ця фундаментальна

властивість внутрішнього світу людини забезпечує її унікальне місце у світі. Трансцендуючи, людина у своїх діях, помислах, переживаннях сягає межі буття й трансцендентного, лише тоді людське буття набуває цілісності. Справжнє людське буття – це "вивищення потреб", вічний неспокій і рух до досконалості. К. Ясперс зазначив, що "ми шукаємо спокою через пробудження нашого неспокою" [6, с. 502].

М. Бердяєв переконаний, що самим актом свого народження-сотворення людина приречена збагачувати світ, "со-творювати" разом з Богом. Тому кожен крок людини у світі – це трансцендування, "випадиння" з буденного стану, воно є скрізь, де людина в будь-яку справу вкладає новий сенс, частинку свого духу, "працює з душею". Воно є там, де є самоутвердження людини як одухотвореної істоти, її самозростання, вивищення над "тваринним" існуванням – у коханні, творчості, натхненній праці і думці, щирій молитві. Але людина трансцендує і в негативний бік – у саморуйнуванні і знищенні світу, довілля. У злочинах, особливо проти людства, людина також перевершує себе, свою людяність, переступає межі цієї людяності.

Отже, внутрішній світ людини – проблема, до вирішення якої філософія наближалася впродовж усієї своєї історії. Загострилася вона особливо в наш час, тому потребує особливо пильної уваги й докладного вивчення.

Література:

1. Нельга О. В. Теорія етносу. – К.: Тандем, 1997. – 365 с.
2. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 486 с.
4. Фромм Э. Пути из больного общества // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 438-456.
5. Шелер М. Положение человека в космосе // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 28-64.
6. Ясперс К. Философская вера // Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 582 с.

AN INNER WORLD OF A MAN

Mariya Kashuba

L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Street, 1,
L'viv, 79000, Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua

An inner world of a person as an expression of his (her) essence is considered. A many-sided phenomenon of the inner world of a person is discovered. It consists of such phenomena as consciousness, spirit and soul, their properties and abilities. A modern socio-cultural situation, in which humanity takes the first place, and which expresses the essence of human existence, is analysed.

Key words: inner world of a person, spirituality, consciousness, morality.